

начебто сонце народжується – вони силкувались заблагати, змилоствити до себе народженого бога, що чудесно дарує їм світло, тепло, життя.

Тоді на честь бога-сонця вони влаштовують велике свято, що зветься “святками”. Так само звались й празники в пошану померлих предків – “святки”. Звідтоді й до наших часів збереглася ця назва.

Пізніше ж, коли завдяки техніці й досвідові помалу почали забувати хліборобське значення свята народження сонця – цьому святові почали надавати другого значення. Таким чином, поганське “свято народження сонця” перетворилось у християнське “народження Христа”.

Отак зараз ми бачимо як нова релігія пристосовується до стародавніх свят і звичаїв.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 11-12. – С.4)

Джерела та література:

1. Бажан М.П. Думи і спогади. – К.: Рад. письменник, 1982.
2. “Безвірник”. – 1925. – № 2.
3. Там само. – № 6-7.
4. Там само. – № 11-12.
5. Грищенко О. З берегів зачарованої Десни. – К.: Молодь, 1964.
6. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969.
7. Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т.1. – К.: Дніпро, 1983.
8. Золотоверхова І., Коновалов Г. Довженко-художник. – К.: Мистецтво, 1968.
9. Куценко М. Його кликав “Великий німий” // Культура і життя. – 1989. – 13 серп.

Михайло Ветох

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Події Реформації, що призвели до зміни релігійного, соціального та політичного життя й визначили характер модернізаційних процесів середньовічної Європи, постійно привертають увагу і перебувають у полі зору дослідників. Доробок істориків різних поколінь у цій галузі неодноразово ставав предметом історіографічного аналізу [9;13;14;15;16;25].

У даній статті здійснюється спроба з'ясувати висвітлення історії Реформації в церковній історіографії XIX – початку XX ст. Інтерес до цієї теми зумовлений тим, що, по-перше, церковній історіографії був притаманний власний підхід до проблеми й оригінальне трактування подій, а по-друге, церковна історіографія Реформації не була предметом наукового аналізу й досі залишається поза увагою дослідників.

Історики церкви давали різні оцінки історії Реформації і протестантських течій, від відверто негативних до помірковано нейтральних. Попри конфесійну заангажованість проблематика їх досліджень вирізняється різноманітністю, часто спричиненою конкретно-історичними, соціально-політичними та релігійними обставинами.

Церковна історіографія Реформації у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший період від початку зародження Реформації у Європі і перших її згадок серед вітчизняних богословів [10;11] до середини XVII ст., тобто до початку доби Просвітництва в Україні характеризується як цілою низкою полемічних творів проти «Лютерівської ересі» у 60-80-их рр. XVI ст., [20;27], так і доволі тривалими

проміжками часу, в яких ми не зустрічаємо жодного полемічного твору [19,3]. Судячи з направленості полемічної літератури цього періоду, саме в протестантизмі, а не в католицизмі православні теологи бачили небезпеку для своєї конфесії [13,31].

Наступний етап розвитку церковної вітчизняної історіографії Реформації охоплює добу Просвітництва в Україні (середина XVII – XVIII ст.), для якої характерна висока активність перекладів творів лютеранських теологів. Пріоритети змінилися після підписання Брестської унії – лютеранство православними богословами вже розглядалося як потенційний союзник проти католицької церкви, але з підкресленою зверхністю православ'я над ним.

Якщо протягом XVI – XVIII століть у церковній історіографії Реформації домінувала полемічна та перекладна література, то з XIX ст. починається наступний період у розвитку церковної історіографії, коли водночас зі становленням світської академічної історіографії з-під пера істориків церкви з'являються праці з історії Реформації наукового характеру. На відміну від робіт університетських професорів, церковні історики висвітлювали комплекс конфесійних питань реформаційної епохи, акцентуючи увагу на порівняльній характеристиці церковних конфесій, виникненні протестантського віросповідання, релігійній та політичній ситуації.

Новий етап церковної історіографії починається з 80-их років XIX ст., коли активізується публіцистика взагалі і церковна зокрема. Зацікавленість історією Реформації у цей час визначалася принаймні двома чинниками: початком вивчення історії західної церкви у духовних закладах та значним посиленням впливу протестантизму у Російській імперії. В цей час історики і богослови у своїх статтях роблять наголос на засиллі іноземців (читай іновірців. – **М.Ветох**), чого не спостерігалось на початку XIX ст., коли православна церква почувала себе дуже впевнено і не зважала на запрошення менонітів і лютеран до держави. Всі ці публікації є закономірним явищем не лише релігійного, а й політичного життя і мали свої передумови – політику Олександра III, спрямовану на утвердження патріотизму у державі. Подальшим наслідком такої політики стала дискусія по так званому «німецькому питанню» у російському суспільстві в кінці XIX – початку XX ст. напередодні Першої світової війни.

Періодичні церковні видання цього періоду головну увагу звертають на тогочасний стан протестантизму. В.Півницький так пояснює необхідність особливої уваги духовної журналістики до протестантизму: «Ми живемо під покровом свого православ'я, мало знаючи про те, що діється за межами нашої церкви, в інших релігійних спільнотах... Якщо про стан католицизму ми знаємо дещо, то про стан протестантизму та його сучасні течії ви не знайдете у нас ані слова. Поміж тим воно панує у багатьох сусідніх з нами країнах і його теперішнє мало схоже на його минуле. Нам потрібно стежити за змінами у протестантизмі, щоб знати його по теперішньому вигляду, а не по тій мертвій літері, в якій залишив його Лютер чи Кальвін...» [23, с.187-188]

Починаючи з 1860 р. включно до 1865 у часописі «Труды Киевской Духовной Академии» щорічно розміщувались або короткі замітки, або ж докладні нариси і огляди про історію та сучасне становище протестантської, католицької та інших церков. Серед цієї серії статей лівову частку складають студії з історії та сучасного становища протестантизму. Значну увагу цьому питанню приділив уже вище згадуваний В.Півницький, присвятивши тогочасному стану протестантизму цілу низку статей.

Більшість з них була присвячена церковним рухам, які відбувалися у середовищі протестантів [24], та різноманітним протестантським з'їздам [21;22]. Теми протестантських з'їздів на сторінках «Трудів» торкалися й інші дослідники тогочасного стану протестантизму [7;8], давалися огляди церковного життя протестантських спільнот [4;5;6]. Надалі замість них у журналі час від часу публікувались короткі повідомлення щодо протестантизму під загальною назвою «закордонних заміток» чи «повідомлень з Заходу».

Таким чином, в «Трудах Академії» друкувалися протягом 1860-1865 рр. ґрунтовні огляди церковного життя протестантизму, а в подальші роки лише короткі повідомлення про видатні події в протестантському світі.

Потрібно зауважити, що у зазначений період більшість церковних епархій публікували у своїх періодичних виданнях статті, автори яких висвітлювали окремі аспекти Реформації або полемізували із протестантськими теологами. Проте поряд із церковною журналістикою, яка в першу чергу висвітлювала сучасний стан «реформатів», друкувалися невеликі розвідки і монографії професійних істориків церкви, присвячені історії Реформації. Однією з причин появи таких праць було те, що у 60-их – 70-их роках ХІХ століття держава (реформи Олександра ІІ: відміна колоністських привілеїв, ліквідація їх особливого управління, зміна соціального статусу) [3,67], а відповідно і церква, почали переглядати своє ставлення до колоністів та іноземних підданих, які сповідували різного роду «ересі». Але якщо за такого самого «перегляду» за часів Івана Грозного «німців» (а саме так називали лютеран у ХVІ ст. – **М.Верох**) виселяли за межі Москви у так звані «слобідки», не дозволяючи їм осідати у межах міста, то тепер головним елементом боротьби з «лютерами» стали твори православних теологів.

Так, видатний релігійний мислитель і діяч Православної церкви архієпископ Філарет (Гумілевський) у своєму «Сличенні лютеранства с православием», надрукованому у 1868 році у «Чернігівських епархіальних відомостях» уже після його смерті (архієпископ помер у 1866 р. – **М.Верох**), визначив головні розбіжності між двома конфесіями, починаючи з Реформації і закінчуючи вже його часом. Праця, вочевидь, написана ще у 40-их рр. ХІХ століття, коли Філарет (Гумілевський) проводив активну місіонерську діяльність у Прибалтиці, не втратила свого значення і через двадцять років. Знавець богословських тонкощів, Філарет (Гумілевський) дуже чітко визначив різницю між двома віровченнями, яка, на його думку, мала принципове значення для віруючих. У творі чітко зіставляються теологічні засади лютеранства і православ'я, на відміну від світських дослідників автор посилається на головні документи реформаторів (Аугсбурзьке віросповідання). Філарет (Гумілевський) дає чітку характеристику лютеранства і його доктрини, саме в цьому полягає його заслуга як богослова. У цілому цей твір вписується в коло літератури так званого «викривального богослов'я», за допомогою якого учні духовних навчальних закладів і діючі священники знайомилися з різноманітними конфесіями і віровченнями [1,5]. Лютер у архієпископа постає непослідовним реформатором [1,11], а сама Реформація, її досвід зводиться до виникнення незліченної кількості сект, які проповідують антихристиянські думки: «Відомо лише те, що немає такого нечестя, такої ересі, яких би не проповідували лютеранські доктори богослов'я; пастори з кафедр проповідують антихристиянські думки» [1,33]. А сучасний автору стан лютеранства Філарет (Гумілевський) пояснює природним наслідком початкового лютеранства, зазначаючи, що жахливе нечестя сучасного йому лютеранства вочевидь показує, що з самого початку це віровчення не було істинним християнством, оскільки воно містить в собі зерна тогочасного лютеранського антихристиянства [1,32].

Співзвучний автору щодо оцінок тогочасного стану протестантизму й інший відомий церковний історик М.Флорінський, зазначаючи, що лютеранство прагне не до об'єднання, а до руйнування, а новітні протестантські богослови прагнуть до зруйнування всього, що залишилося позитивного християнського у протестантському віровченні [29,31].

Чи є майбутнє у сучасного протестантизму? Це питання є одним з ключових для дослідників. Відповідь знаходимо у О.Докучаєва, яка зводиться до того, що одного разу зруйнувавши церковні засади, протестантизм може йти лише до подальшого руйнування церкви, тому єдино можливий і правильний вихід полягає у підлеглих йому до вселенської церкви [12,54].

Якщо Філарет (Гумілевський), як і М.Флорінський, головного ворога православної віри серед різноманітних протестантських течій вбачали у лютеранстві, то в кінці XIX ст. дослідники більше звертаються до особи Жана Кальвіна та його внеску у справу реформування католицької церкви. Так І.Розов у своїх «Очерках истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени», написаних відповідно до програми духовних семінарій, даючи історичну довідку про поширення протестантизму в Європі, звертається до історії кальвінізму, який поширювався у Російській імперії, головним чином з Польщі. Визначальною причиною зародження Реформації і протестантизму він вважав, як і більшість православних церковних дослідників, руйнування засад римсько-католицької церкви та її загальне обмирщення, засвоєння нею духу і характеру, притаманного світському інституту і світській державі. Процес обмирщення католицизму вчений пов'язує з тим, що її очолював римський папа, в уявленнях про якого поєднувались не стільки церковні думки як про носія церковної благодаті, скільки думки державні як про носія верховної влади. І по мірі того, як західна церква переставала бути церквою, стаючи все більше і більше монархією, вона всім своїм устроєм і сутністю все більше стає світським інститутом [27,30].

Дослідники зазначали, що Реформація Лютера не є благодатною подією для християнського світу, якою її намагаються представити протестантські богослови, навпаки, це є велике нещастя для римо-католиків [29,38], але допущене як покарання за їх гріхи [29,39]. Не можна не бачити, що вона (Реформація. – **М.Ветох**) допущена Божественним Провидінням, як настанова для Римської церкви за пагубність її зловживань [29,41]. Ця двоякість в оцінках Реформації говорить про те, що православні історики церкви, з одного боку, засуджували її, адже вона зруйнувала споконвічні засади церкви, а з іншого, ставилися до неї відносно лояльно, оскільки вона завдала удару по головному ворогу православ'я – католицизму.

Говорячи про зародження і поширення реформаторських рухів у Європі, І.Розов зазначав, що, майже паралельно з Реформацією Лютера у Німеччині, здійснювалася подібна Реформація у Швейцарії, але внаслідок певних умов тут сформувалось особливе «протестантське суспільство», відоме під ім'ям реформатського або кальвінського [27, 38]. Про широкую ерудицію автора свідчить його знайомство з оригінальними творами Лютера. Зокрема, даючи характеристику реформатору, посилається на його ж власні слова: «Мені уготовано ворочати каміння, роздирати засохлу землю, друг же мій Філіп (Філіп Меланхтон. – **М.Ветох**) спокійно сіє і поливає, наскільки Бог наділив його рясним до цього даруванням» [27,13]. Кальвін же, на думку І.Розова, був переважно реформатором морального життя, морально-практичні прагнення стояли у нього на передньому плані у всій його діяльності, вони викликали у створеній ним церкві особливі посади і заклади [27,43].

Цінність роботи І.Розова полягає у тому, що він висвітлює процес поширення Реформації у скандинавських країнах, зокрема у Швеції. Автор виділив два головні чинники, які, на його думку, сприяли проведенню Реформації у цій країні, – це політичні і майнові інтереси корони. За його словами, введення Реформації у Швеції було тісно пов'язане із заснуванням самого королівства. Дворянство не бажало віддавати свої землі задля розширення маєтків корони, а селянство не погоджувалося платити нові податки. У такому становищі королю видалося можливим відібрати величезні маєтності церкви. Найкращим засобом для цього було вчення Лютера, з введенням якого церковні помістя католиків могли б бути конфісковані [27,18]. Особливість церковної історіографії знайшла свій прояв у тому, що історики робили наголос на секуляризації церковного майна, вбачаючи в цьому одну з причин Реформації. Була навіть виведена універсальна формула швидкого поширення Реформації у Європі, яка більшою чи меншою мірою простежується у багатьох працях. Згідно з нею існувало п'ять головних причин,

які сприяли швидкому і широкому поширенню Реформації у Європі : 1) устрій Німеччини і дух свободи, який володів нею; 2) характер вчення самого Лютера; 3) нездатність опонентів Лютера протистояти новому вченню; 4) недооцінка папою, особливо на початковому етапі, безпеки з боку нового вчення; 5) тісна взаємодія держав, які прийняли Реформацію [17,4].

Слід зауважити, що праці Філарета (Гумілевського) та І.Розова поєднує одна важлива обставина: вони були видані в одному місті – у Чернігові, що поряд із перекладами творів протестантських теологів тут у другій половині XVII – XVIII ст. за часів Просвітництва говорить про те, що чернігівські історики приділяли значну увагу вивченню Реформації та протестантизму.

Намагаючись відшукати в історії Реформації певний історичний досвід, зробити з неї відповідні висновки, дослідники зверталися до історичних аналогій і порівнянь. Так, М.Флорінський відверто застерігає сучасників про небезпеку різного роду реформ, наводячи слова німецького історика Грубе про те, що досвід Реформації показав, як легко можна переступити законну межу, як швидко може перейти реформа до революції» [29,17]. О. Беляєв у своїй праці «Бури и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма»» шляхом порівняння кальвініської громади у Женеві за часів Кальвіна та сучасної досліднику общини бурів республіки Трансвааль, намагався показати ключові засади, на яких трималося і тримається це вчення, спільне і відмінне у них по проходженні декількох століть. На відміну від інших православних дослідників, О.Беляєв досить таки лояльно ставився до кальвінізму з його набожністю і аскетизмом [2,9]. Потрібно зазначити, що автор значну увагу приділив критиці праці професора Ю.Виппера, багато в чому порівнюючи її з дослідженням церковного історика В.Назаревського «Иоганн Кальвин, реформатор XVI века» [18]. За словами дослідника, ці дві праці немовби доповнюють одна одну, проте у праці Ю.Виппера не зроблено жодних висновків щодо взаємин церкви і держави, в той час як В.Назаревський приділяє цьому питанню значну увагу [2,19]. Така критика є ще одним прикладом суперництва церковної та академічної історіографії.

Намагаючись порівняти кальвінізм та лютеранство, автори сходилися на одному – це були два суттєво різні віровчення. Така недооцінка спільних рис та генетичного зв'язку між двома конфесіями була викликана тим, що за основу характеристики бралася в першу чергу роль інституту церкви. Кальвініська Реформація з її величезним впливом церковної влади і пасторів на громадянське управління, на суспільні справи, на моральність жителів, з каральними мірами церковної влади за злочини проти моралі, з кращим моральним станом жителів Женеви, аніж інших великих міст [2,30], докорінно відрізнялася від варіанту Реформації Мартіна Лютера, який не співчував каральним мірам проти еретиків і не вважав їх дієвими [2,32]. Лютеранство ж було Реформацією всього німецького народу. Національна ідея могутньо володіла всім Лютером. Він звертається до *німецької нації*, говорить промови *німецьким патріотам*, хоче звільнити *люб'язних німців* від гніту римлян і вміє говорити з полум'яною пристрастю лише до *своїх співвітчизників* [18,680]. Дух же Кальвінової Реформації – відмежування від національності і намагання до пропаганди, призив до поширення кальвінізму серед багатьох країн Європи [18,682]. Така увага авторів до національного чинника в Реформації була викликана об'єктивними обставинами: об'єднання Німеччини у 1871 році, зростання національної самосвідомості та подальший вплив німецького мілітаризму у політичному житті Європи – все це наклало на них свій відбиток і змусило так чи інакше рахуватися у своїх статтях. О.Беляєв ставить риторичне запитання: чому Кальвін і кальвіністи думали і вирішували у цьому відношенні інакше, ніж Лютер? [2,32]. Ставлячись досить лояльно до кальвінізму, дослідник все ж зазначає, що деякі риси цього віровчення, наприклад, релігійна нетерпимість Кальвіна і кальвіністів, заслуговують засудження [2,32]. Завершується дослідження О.Беляєва риторичними запитаннями: чи не успадкував Кальвін, незважаючи на

відхід від Риму і на опозицію папству та католицтву, саме від середньовічного католицтва інквізиторський дух і суворий віросповідний фанатизм? Чи, можливо, джерелом релігійного фанатизму і морального ригоризму Кальвіна був особистий характер цього реформатора, людини суворою і похмурою? [2, 32]

Ще одним доказом того, що православна церква наприкінці XIX – початку XX століття лояльніше ставилася до кальвінізму, аніж до інших течій у протестантстві, є праця В.Попова «Кальвін», надрукована з благословення ректора Київської Духовної академії єпископа Феодосія у 1909 році. Чого варті лише слова автора, ледь не дифірамби, що ім'я Кальвіна належить до числа найвеличніших імен релігійних діячів XVI століття і може бути поставлено не лише в один ряд з іменами Лютера і Цвінглі, але навіть і вище їх, якщо взяти до уваги, з одного боку, цілісність і довершеність системи реформаторства, а з іншого – значну кількість послідовників реформаторського віросповідання, по своїй кількості переважаючий лютеран і цвінгліан, взятих окремо [26,12]. Такої ж думки дотримується і вже згадуваний нами В.Назаревський [18,43], на відміну від Флорінського [29,1]. Створення такого життєвого типу протестантизму – реформаторства (а саме так називає кальвінізм В.Попов), як це, без сумніву, впливає з історичного вивчення реформаційних течій XVI століття, на думку автора, зумовлено двома факторами: по-перше, пізнішим вступом Кальвіна на реформаторську стежу у порівнянні з Лютером і Цвінглі, якими вже був достатньою мірою зрошений ґрунт протестантизму, а з іншого боку – видатними, рельєфними по своїй суті даруваннями Кальвіна [26,12]. Чому дослідники виділяють з-поміж усіх течій у протестантизмі саме кальвінізм? Відповідь знаходимо у тих процесах, які відбувалися всередині самої православної церкви наприкінці XIX – початку XX ст.: назрівали ідеї реформи та оновлення церковного устрою. Намагаючись показати свою силу по відношенню до інших конфесій, православна церква зверталася до досвіду кальвінізму, запозичуючи у нього традиції сильної церковної організації та контролю за моральністю мирян.

Подаючи історичну довідку про поширення кальвінізму у Європі, В.Попов наголошує на тому, що у найчистішому і досконалому вигляді його засвоїла і прийняла Шотландія, на відміну від Англії [26,68]. У Польщі ж, погоджується автор з В.Назаревським, хоча реформаторство й прививалося швидше, ніж лютеранство, але воно не пустило тут сильних коренів. Кальвін сам почав без надії дивитися на Польщу, не очікуючи тут суттєвого успіху через поверховість і легковажність польської нації [26,68]. Посилаючись на думки відомого історика Ф.Ланга, він стверджував, що релігійний характер Кальвіна є той особливий тип благочестя, від якого реформаторський протестантизм черпає свою силу і на якому утверджується в своєму устрої і до теперішнього часу [26,84].

У цьому відношенні реформаторству судилася краща доля у порівнянні з лютеранством і цвінгліанством, і Кальвін у деякому розумінні може бути названий переможцем, – учнем над своїми вчителями, які дали йому духовне багатство [26,84].

Таким чином, більшість розглянутих нами дослідників з усіх течій протестантизму виділяли кальвінізм, як завершене і цілісне ідеологічне вчення, що відбулося у великій кількості досліджень, присвячених саме цьому питанню [2;18;26].

У церковній оцінці історії Реформації простежується залежність її від конфесійної та політичної ситуації в Російській імперії: церковна історіографія чутливо реагувала на запити держави і суспільства. Церква не могла ігнорувати «виклики часу» і тому відповідала на поширення протестантизму цілою низкою публікацій, зміст яких варіювався від відверто негативних до помірковано ліберальних. Ці публікації умовно можна поділити на дві групи: публіцистичні та праці професійних істориків церкви. Відповідно дещо різною є і проблематика досліджень представників цих двох умовних груп: якщо перші головну увагу звертали на сучасний їм стан протестантизму та методи боротьби з ним, то другі зверталися до історії Реформації та її досвіду, намагаючись через історичні аналогії донести до суспільства застереження задля неповторення сценарію XVI століття.

Джерела та література:

1. Архиепископ Филарет (Гумилевский). Сличение лютеранства с православием. – Чернигов, 2003. – 36 с.
2. Беляев А. Буры и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма». – Сергиев-Посад, 1901. – 32 с.
3. Бобылева С.И., Кадол А.И. «Немецкий вопрос» в России времен Первой мировой войны глазами царских сановников // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: РИО ДНУ, 2006. – 332 с.
4. Воронов А.Д. Народные проповедники на Западе (в Англии и Италии). // Труды. – 1864. - №1 Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5 (далі Труды).
5. Його ж. Открытие памятника Лютеру в Вормсе. // Труды. – 1868. - № 6.
6. Його ж. Практические богословские семинарии в Германии. // Труды. – 1868. - № 5.
7. Його ж. Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5.
8. Його ж. Третий протестантский сейм в Бремене. // Труды. – 1868. - № 7.
9. Голубкин Ю. Мартин Лютер в советской и постсоветской историографии. // Міцним оплотом є наш Бог : Студії Гете-Інституту в Києві. – Вип. 13. – К., 2000.
10. Грек Максим Слово на Люторы. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 494.
11. Його ж. Слово о поклонении св. икон, списано против еретиков. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 495.
12. Докучаев А.М. Краткий исторический очерк постепенного распада протестантизма на разные секты и вырождение из него рационализма. – Тамбов, 1870. – 131 с.
13. Дятлов В. Мартин Лютер в украинской и российской историографии XVI – начала XX в. // Міцним оплотом є наш Бог.: Студії Гете-інституту в Києві – Вип. 13. – К., 2000 .
14. Дятлов В.О. Російська історіографія Реформації: у пошуках історичного досвіду (друга половина - початок XX ст.). //Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. - Чернігів, 1998. – 226 с.
15. Лиман С.И. Изучение Реформации и религиозных войн в трудах медиевистов Украины (1805 – первая половина 80-х гг. XIX- в.). //Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2005.
16. Лиман С.І. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805 – 1880-ті рр.//Вісник Харківської державної академії культури. – 2004. – Вип. 14
17. Макарий епископ. О причинах произведших Реформацию и способствовавших быстрому её распространению. – Спб., 1868. – 51 с.
18. Назаревский В. Иоганн Кальвин, реформатор XVI века // Православное обозрение. – 1878,1879.
19. Никольский А. Материалы для истории противолютеранской богословской полемики северо-восточной Русской церкви, 16 и 17 столетий // Труды. – 1864. – Т.1. – Январь-февраль.
20. Острожский В. Книжица. // РИБ. – Спб., 1882. – Т. VII, стб. 690-938.
21. Пивницкий В.С. Евангелико-протестантский сейм в Бранденбурге // Труды. – 1863. – № 2.
22. Його ж. Протестантский съезд в Бармене. // Труды КДА. – 1861. – № 5.
23. Його ж. Современное состояние протестантства. // Труды КДА. – 1860, кн. IV.
24. Його ж. Церковное движение в Бадене. // Труды КДА. – 1861. – №1.
25. Пискунов А.Б. Русская либеральная медиевистика последней четверти XIX – начала XX вв. о причинах Реформации и Крестьянской войны. // Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии (XI – XVI вв). Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1985. – С.127–136.
26. Попов В.Д. Кальвин. – К. : Типография «Пётр Барский», 1909. – 84 с.
27. Розов И. Очерки истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени, изд. 2-е. – Чернигов, 1886.
28. «Списание проти Люторов» // Русская историческая библиотека (далее РИБ). – Спб., 1903. – Т.ХІХ, стб. 47-182.
29. Флоринский Н. Согласно ли с Евангелием учил и действовал Лютер? : Изд. 3-е. – К., 1884. – 118 с.